

Курбет О.П., канд. екон. наук, старший науковий співробітник відділу економічної історії, ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна, email: olexandra.kurbet@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4519-0552>, Scopus Author ID: 58036254900, Web of Science ResearcherID: I-9104-2018

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЙОГО ФОРМУВАННЯ¹

Стаття присвячена виявленню еволюції концепції середнього класу та особливостей його формування за кордоном на етапі набуття ним масового характеру. Автор здійснює огляд згадок про середній клас та окреслення його ролі в суспільстві та державному устрої, представлених у працях багатьох мислителів: від Аристотеля, який виокремлював третинну групу громадян як основу демократії, до М. Вебера, який враховував критерій освіти, кваліфікації та навичок, Т. Веблена, який звернув увагу на критерій споживання, до більш пізніх розробок, де враховується критерій доступу до високих технологій, знання та підприємницька діяльність. Визначено, що упродовж тривалого часу середній клас розглядався у контексті розвинутих країн свого часу. Залежно від історичної епохи це були Рим і Греція, Німеччина, США. Зазначається, що лише упродовж останніх десятиліть простежується тенденція підвищення інтересу до середнього класу країн, що розвиваються, розширюється предметне поле досліджень середнього класу у контексті економічної нерівності завдяки залученню інших факторів, зокрема расової та статеві ознак тощо. Виявлено, що на різних історичних етапах основними чинниками формування середнього класу були урбанізація та торгівля, розвиток світової торгівлі та колоніалізм, промислові революції, просвітництво та поширення ліберальних ідеалів, робітничі рухи та соціальні реформи, розвиток і масовість освіти. Автор вказує, що період становлення масового середнього класу припав на другу половину ХХ ст., що тісно переплітається з періодом відновлення після Другої світової війни та становлення національних моделей держав добробуту. Зокрема, одним з найвагоміших чинників стрімкого зростання американського середнього класу, так звані золоті роки (1947–1973), зазначається цілеспрямована державна політика та соціальні програми як повоєнного періоду, так і більш ранні. Описано роль сучасних соціальних держав у формуванні середнього класу, зменшенні економічної нерівності та пом'якшенні наслідків економічних криз. Цей досвід має практичну цінність для формування українського середнього класу, проблема формування якого значно поглиблюється під дією фактора війни. Зазначено, що історичний контекст формування середнього класу у постсоціалістичних країнах характеризувався відсутністю аналогічних до західних політичних рішень, що окреслює перспективи подальших наукових розвідок.

Ключові слова: середній клас, економічна нерівність, економічна історія, теоретичні підходи, держава добробуту.

¹ Статтю підготовлено в рамках наукового проєкту “Фінансовий інструментарій зменшення економічної нерівності в Україні” (номер державної реєстрації 0124U002254).

Kurbet O.P., PhD in Economics, Senior Researcher, Department of Economic History, SO "Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine", 26, Panasas Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: olexandra.kurbet@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4519-0552>, Scopus Author iD: 58036254900, Web of Science ResearcherID: I-9104-2018

THEORETICAL APPROACHES TO DEFINING THE MIDDLE CLASS AND FOREIGN EXPERIENCE OF ITS FORMATION

This paper is devoted to reveal how the concept of the middle class evolved and the peculiarities of its formation abroad at the stage of acquiring mass character. Author reviews mentions of the middle class, along with the descriptions of its role in society and the state system, are presented in the works of different thinkers. Starting from Aristotle, who singled out the tertiary group of citizens as the basis of democracy; M. Weber, who took into account the criterion of education, qualifications, and skills; T. Veblen, who paid attention to the criterion of consumption to later developments, which consider the criterion of access to high technologies, knowledge and entrepreneurial activity. The paper determines that for a long time, the middle class was considered in the context of the developed countries of its time. It is underlined, that depending on the historical era, it was Rome, Greece, Germany, and the USA. Only in recent decades has there been a trend of increasing interest in the middle class of developing countries, expanding the subject field of middle-class studies in the context of economic inequality due to the involvement of other factors such as racial and gender characteristics. The paper reveals that at various historical stages, the main factors in the formation of the middle class were urbanization and trade, the development of world trade and colonialism, industrial revolutions, enlightenment and the spread of liberal ideals, labor movements and social reforms, development and mass education. Author shows that the second half of the 20th century was a period of mass middle class formation, closely interconnected with postwar recovery after WWII and the formation of welfare states. In particular, one of the most essential factors in the rapid growth of the American middle class, the so-called golden years (1947–1973), was the targeted government policies and social programs of both the postwar period and earlier. Modern welfare states' crucial role in shaping the middle class, reducing economic inequality, and mitigating the effects of economic crises, is described. This experience has practical value for the formation of the Ukrainian middle class, which is facing significant challenges exacerbated by the ongoing war. The historical context of middle class formation in post-socialist countries has been marked by a lack of political decisions similar to those in the West. This highlights the need for further scientific research on the topic.

Keywords: middle class, economic inequality, economic history, theoretical approaches, welfare state.

Актуальність дослідження середнього класу зумовлена його роллю у соціально-економічному розвитку суспільства. У більшості країн з розвинутою ринковою економікою (зокрема, країнах ОЕСР) середній клас охоплює близько 60% населення [1–3] і є важливим стабілізуючим фактором, який стимулює розвиток громадянського суспільства та сприяє економічній стабільності та соціальній згуртованості. Сучасні виклики, пов'язані з економічною нерівністю, структурними змінами в економіці, економічними кризами та повномасштабною російсько-українською війною, посилюють потребу в розумінні факторів формування та зміцнення середнього класу. Якщо дійсно правда, як зазначають українські соціологи, що не тільки соціальні групи та окремі агенти, але й самі соціальні структури, групи та класи прийшли до руху, то дослідницьки важливим виявляється не тільки питання (пере)визначення середнього класу, але й аналізу його поставання та формування в багатому західному досвіді.

Зростання нерівності, її соціальні та економічні наслідки перебувають у фокусі уваги сучасних дослідників і є предметом фахових міжнародних дискусій, а подолання бідності та зменшення економічної нерівності включені до переліку глобальних цілей сталого розвитку ООН – ЦСР 1 та ЦСР 10 відповідно [4]. Ці питання є головною проблемою досліджень лауреатів Нобелівської премії з економіки, зокрема А. Сена [5], А. Дітона [6], А. Банерджі та Е. Дюфло [7]. Водночас з питанням зменшення економічної нерівності та подолання бідності тісно пов'язана проблематика середнього класу. На цьому наголошує низка дослідників різних галузей науки – історики, демографи, економісти, політологи, соціальні географи. Тривалий час у дослідженнях економічної нерівності значна увага традиційно приділялася нижчим і верхнім соціальним прошаркам, залишаючи поза увагою так звану забуту середину. Дедалі частіше середній клас стає предметом аналізу у контексті питань економічної нерівності. Зокрема, одне з найбільш ґрунтовних досліджень присвячене аналізу економічної нерівності та середнього класу у заможних країнах на основі даних про доходи і багатство [8]. Проте в українських умовах суто економічні нерівності “заломлюються” та деформуються соціальними, історичними, політичними факторами, що примушує нас в подальшому звертати особливу увагу на аналогічні чинники в західному досвіді.

Водночас проблематика середнього класу далеко не нова і представлена у ґрунтовних працях Е. Аткинсона та А. Брандоліні [9], А. Банерджі та Е. Дюфло [10], Ю. Зайцева і О. Москаленко [11] та інших. Дослідники аналізують середній клас у контексті суперечливої єдності соціальної справедливості та економічної ефективності [12], визначення сучасного стану, тенденцій і перспектив середнього класу в Україні [13; 14], чинників його формування, зокрема розвитку підприємництва [1; 15].

Середній клас присутній у працях мислителів і дослідників усіх часів. Згідно з періодизацією Ю. Перегуди [16], генеза вивчення середнього класу поділяється на чотири етапи: 1) від стародавніх часів до середини XVII ст. – несистемні, загальні уявлення про середній клас, які розвинулись до предметного уявлення про майнове розшарування суспільства; 2) з XVIII до початку XX ст. – розвиток вчення про класову структуру суспільства, остаточне формування вчення про середній клас, його структуру, походження та соціальні функції; 3) XX ст. – різні підходи до трактування середнього класу та причин його виникнення, усвідомлення його політичної функції; 4) початок XXI ст. – середній клас як основа суспільства, пошук причин його скорочення та механізмів протидії цьому.

Попри значну зацікавленість дослідників, актуальним є питання еволюції поглядів на середній клас і фактичного досвіду його формування, пошуку відмінностей цього процесу у різних країнах.

Саме тому **метою статті** є виявлення еволюції концепції середнього класу та особливостей його формування за кордоном на етапі набуття ним масового характеру.

Еволюція теоретичних підходів до визначення середнього класу. Вже у період античності Аристотель виокремлював третю групу громадян, що посідала місце між убогими та дуже заможними, вважаючи її найкращою, адже вона становила середину між двома крайнощами. У Аристотеля стан, який володіє середньою власністю, що є достатньою для існування – основа демократії: “Середній стан найкращий для держав-

ного устрою, бо тільки завдяки йому відсутні групові чвари; там, де середнього прошарку багато, найрідше бувають громадянські чвари й незлагоди” [17].

Роль середнього класу була недооціненою творцем теорії соціальної нерівності К. Марксом. Базовим принципом його класової теорії є власність на засоби виробництва, відповідно, два головних класи, між якими точиться боротьба, – це капіталісти та пролетарі. Середній клас розглядається як проміжний, він має суперечливі інтереси і важким тягарем лягає на плечі пролетарів [18], у яких вчений вбачав основу суспільства.

М. Вебер пішов далі й включив до поділу на класи критерії освіти, кваліфікації та навичок [19]. Згідно з веберівською теорією, середній клас розташований між *позитивно та негативно* привілейованими майновими та комерційними класами. Враховуючи позаекономічні фактори у теорії соціальної стратифікації суспільства, середній клас – це ті, хто мають помірний рівень економічних ресурсів, соціального престижу та політичної влади. До нього можуть належати самозайняті фермери, ремісники, державні службовці.

Х. Харас зазначив [20], що від часу свого виникнення з буржуазних груп у XIV ст. середній клас у економічній думці розуміється як джерело підприємницької ініціативи, інновацій і малого бізнесу, яке сприяє процвітанню економіки. Основними цінностями середнього класу є освіта, робота та ощадливість. У неокласичній економіці він є джерелом усіх вхідних даних для зростання: нових ідей, акумуляції фізичного та людського капіталу. Згодом вчені зосередили увагу на споживацькій ролі середнього класу.

Зокрема, про середній клас йдеться у “Теорії бездіяльного класу” (1899) Т. Веблена, відомого представника раннього інституціоналізму. Вчений проаналізував особливості та характеристики вищого бездіяльного класу та явища демонстративного споживання. Він спростував постулат неокласичної теорії про раціональну поведінку споживача та прагнення максимізації корисності, акцентуючи на більш складному та ірраціональному характері споживацької поведінки. Хоча дослідженню значення та функцій середнього класу було приділено недостатньо уваги, Т. Веблен вказав на важливий аспект, а саме прагнення нижчим і середнім класами наслідувати споживацьку поведінку бездіяльного класу, що призводить до витрачання ресурсів на марне [21]. Цей аспект перегукується з більш пізніми дослідженнями, які показали залежність споживацької поведінки середніх класів між країнами.

Сучасні дослідження підкреслюють відхід від споживання як однієї з основних ознак середнього класу, натомість як провідну визначають доступ до високих технологій. Так, знання, які раніше вважалися чинником технологічного прогресу, стають ще й чинником соціальної стратифікації та суспільного самовизначення [22]. При цьому, як і раніше, наголошується на провідній функції середнього класу як гаранта стабільності соціально-економічної системи.

Упродовж тривалого часу середній клас і проблема його вимірювання були предметом дослідження у контексті переважно розвинутих країн – США та Європи. Навіть мислителі Стародавнього світу писали про середній клас тогочасних цивілізацій Греції та Риму. М. Вебер і К. Маркс розглядали проблему нерівності та стратифікації суспільства, а також несправедливого розподілу у контексті розвинутих індустріалізова-

них країн свого часу. Основну проблему досліджень становили нижчі класи цих країн, однак це не були так звані задвірки цивілізації.

З другої половини ХХ ст. увагу дослідників почали привертати й країни, що розвиваються, зокрема теоретики залежного розвитку та світ-системного аналізу А.Г. Франк та І. Валлерстайн досліджували відносини між ними та розвинутими країнами. З перспективи цієї теорії середній клас у країнах, що розвиваються, можна розглядати як продукт і учасника глобальних економічних структур, який часто переймає моделі споживання та спосіб життя середнього класу розвинутих країн і тим самим призводить до відірваності від місцевого контексту та економіки.

Упродовж останніх десятиліть значно активізувалися дослідження середнього класу у тому, що Н. Фергюсон назвав рештою світу [23]. У сучасних дослідженнях широко представлена проблематика середнього класу країн Азії, Африки, Латинської Америки та ін. Дослідники аналізують особливості середнього класу країн, що розвиваються, його відмінності від середнього класу розвинутих країн, обґрунтовуючи внутрішню гетерогенність середнього класу як явища, особливо з огляду на зростання економічної нерівності. А. Банерджі та Е. Дюффо [10] проаналізували дані тринадцяти країн, що розвиваються, з метою виявлення відмінностей із глобальним середнім класом, особливо порівняно з глобальною бідністю (global poor). Представники середнього класу, визначені за головним критерієм доходу, мають стабільну і добре оплачувану роботу; більшість із тих, хто має власний бізнес, охоче згорнуть його, якщо знайдуть таку роботу, оскільки власний бізнес пов'язаний переважно з відносною бідністю і бажанням досягти кращого рівня життя, а не з капіталістичними прагненнями; мають менше дітей і більше витрачають на освіту дітей та їхнє і власне здоров'я.

М. Равальон [24] запропонував розрізняти *західний середній клас у розвинутих країнах та середній клас у країнах, що розвиваються*, зробивши взірцем для визначення середній клас США. Таким чином, до першого належать ті, які не є бідними за стандартами США, а до другого – ті, які не є бідними у країнах, що розвиваються, але все ще вважаються бідними за стандартами США. Відповідно до цього підходу, у країнах, що розвиваються, у 1990–2002 рр. до першого увійшло 80 млн людей, а до другого – 1,2 млрд людей. З огляду на низький рівень доходу останнього (2–3 дол. на день), він є вразливим до економічних коливань, і М. Равальон охарактеризував його як зростаючий, але вразливий.

З огляду на наявність чітких розмежувань середнього класу розвинутих країн та країн, що розвиваються, в обіг вводиться поняття *“глобальний середній клас”*, яке використовується у двох значеннях. Згідно з першим, – це весь середній клас усього світу (сума середніх класів), згідно з другим, – це заможний і глобально орієнтований сегмент середнього класу країн, що розвиваються [25]. Проте внутрішня гетерогенність середнього класу не обмежується відмінностями між країнами. За даними досліджень, ці явища характерні і для середнього класу однієї країни. У цьому контексті заслуговує на увагу розроблена К. Креншоу [26] та іншими вченими-феміністками теорія інтерсекційності, яка аналізує інший вимір нерівності, досліджуючи різність досвідів залежно від різних соціальних ідентичностей, зокрема раси, статі, класу тощо. Згідно з цією теорією, досвід білого чоловіка може значно відрізнятися від досвіду чорної жінки, навіть якщо вони перебувають в

однаковому економічному становищі та належать до середнього класу. Крім того, внутрішня гетерогенність середнього класу полягає не лише у поділі на нижчий, середній і вищий середні класи, але й у тому, що від критерію, обраного для його вимірювання, залежатиме й характер цієї групи населення. Так, середній клас може бути майновим, статусним, підприємницьким тощо. І якщо для підприємницького критерій вищої освіти може не бути вагомим, то для статусного, навпаки. Це дає підстави говорити про середній клас як сукупність соціальних груп, які посідають середнє становище у суспільстві.

Акцентуючи відмінність середніх класів між країнами, українські дослідники виокремили категорію *новітній середній клас* або *медіум-клас*, яка має пояснювати характер формування та особливості середньої верстви населення саме українського суспільства. Так, класичний середній клас і медіум-клас відрізняються умовами формування: класичний формується внаслідок зменшення нерівності, медіум-клас – в умовах зростання нерівності [12; 27]. Крім того, з огляду на особливості українських реалій, важливими умовами формування середнього класу є значна роль неформальних інституцій і тінізація економіки. Отже, середній клас – це категорія, яка описує реальну групу населення, сформовану у певному історико-економічному контексті та соціально-економічному періоді розвитку конкретного суспільства.

Термін “середній клас” вперше було використано в Англії у XVII ст. стосовно невеликої групи міських підприємців, які займали проміжне становище між великими землевласниками та найманими робітниками [28]. Саме XX ст. ознаменувало становлення масового середнього класу. Його створення Т. Артьомова назвала *найбільшим досягненням світової економіки цього століття*, оскільки воно “змінює уявлення про капіталістичне суспільство як поляризовану соціальну структуру, сповнену антагоністичних протиріч” [27].

Зарубіжний досвід формування середнього класу. Процес формування середнього класу був тривалим і відрізнявся залежно від регіонального та історичного контексту. Згідно з зарубіжним досвідом, у різні історичні періоди основними чинниками формування середнього класу були такі:

- *урбанізація та торгівля* – зростання міст і розвиток торгівлі сприяли формуванню класу купецтва та кваліфікованих ремісників;
- *розвиток світової торгівлі та колоніалізм* – розвиток і зростання купецтва у метрополіях;
- *промислова революція XVIII ст.* – перехід від аграрної економіки до індустріалізованих суспільств і, як наслідок, зростання міських центрів, підйом обробної промисловості та розширення торгівлі й комерції. Це створило нові можливості для входження кваліфікованих робітників, підприємців, професіоналів у середній клас;
- *просвітництво та ліберальні ідеали XVII–XVIII ст.* – сприяння розвитку освіти та відстоювання економічних можливостей для всіх членів суспільства;
- *робітничі рухи та соціальні реформи XIX–XX ст.* – покращення умов праці, розширення доступу до освіти, сприяння соціальному забезпеченню, як наслідок – зростання можливостей для соціальної мобільності та просування;
- *економічний бум після Другої світової війни* – цілеспрямована політика держав, спрямована на формування середнього класу, зокрема на адаптацію ветеранів, сприяла

зростанню попиту на товари та послуги, стимулюючи економічне зростання та стабільність;

– *технологічний прогрес і глобалізація XX–XXI ст.* – розширення сфер проявлялось швидким технологічним прогресом, глобалізацією й економікою знань. Ці тенденції створили нові можливості для процвітання кваліфікованих спеціалістів, підприємців та інноваторів у таких секторах, як технології, фінанси, охорона здоров'я й освіта, сприяючи зростанню середнього класу в багатьох частинах світу [10].

Незалежно від історичного періоду, розвиток освіти був вагомим чинником формування середнього класу, оскільки сприяв висхідній соціальній мобільності та покращував економічні можливості як окремих людей, так і сімей.

Формування середнього класу на європейському континенті переважно пов'язують з повоєнним відновленням європейських демократій, утвердженням моделей держав загального благоденства (скандинавська модель, англосаксонська модель, німецька модель соціально-ринкового господарства) та формування постіндустріального суспільства. О. Коляда вказала на думку, співзвучну з положенням Т. Артьомової про те, що становлення середнього класу в західних країнах мало об'єктивний і комплексний характер і відбувалося за умов стійких і тривалих процесів економічного піднесення, підвищення добробуту населення його освітнього рівня, а також ментального закріплення в суспільстві базових цінностей, притаманних середньому класу [1]. Це збігається з політикою становлення національних моделей держав добробуту (welfare state), що проводилася переважно в інтересах середнього класу. Про це свідчить, зокрема, її спрямованість на формування умов для зростання кількості підприємців у сфері малого та середнього бізнесу, орієнтація соціальної політики на посилення позицій індивіда, зокрема отримання освіти та професії, набуття фінансової самостійності та незалежності від піклування держави.

Одним з факторів зростання середнього класу, зокрема у європейських країнах у 80–90-х роках ХХ ст. дослідники вважають, насамперед, зростання залученості до ринку праці жінок [29].

У ХХІ ст. середній клас європейського регіону зіткнувся з новими викликами, які по-різному вплинули на його обсяги та структуру. До цих викликів належать світова фінансово-економічна криза 2008 р. (так звана Велика рецесія), пандемія COVID-19 та повномасштабна російсько-українська війна. Остання вкрай негативно позначається як на середньому класі України, який зазнав незворотних фізичних і міграційних втрат, так і країн Європейського Союзу, значною мірою через зростання інфляції та підвищення цін на енергоносії.

Порівняння наслідків Великої рецесії та кризи, спричиненої пандемією, дає підстави говорити про менш руйнівний вплив останньої завдяки адекватним регулюючим діям, що пом'якшили її наслідки. Згідно зі звітом Європейського фонду фінансової стабільності, більш успішними у запобіганні значному зростанню економічної нерівності були сильні держави добробуту. Одними з головних заходів були запровадження програм збереження робочих місць і збільшення соціальних виплат, зокрема на допомогу по безробіттю. Так, за 2019–2020 рр. скорочення середнього класу було більш помірним і перевищило 1 відсотковий пункт лише у шести країнах, на відміну від

2008–2013 рр., коли цей показник в окремих країнах сягав понад 5 відсоткових пунктів [2, с. 67]. Загалом за 2006–2021 рр. середній клас у ЄС скоротився лише на 0,2% (з 64% до 63,8%), водночас аналіз окремих країн показав зниження частки середнього класу у двох третіх країн-членів, що пов'язано з переходом до біднішої групи. У цілому, частка середнього класу у країнах ЄС становить від 75% до 51%. При цьому для скандинавських і континентальних країн характерним є зростання частки середнього класу внаслідок державної політики пом'якшення соціальних нерівностей та, зокрема, перерозподілу економічних благ, прибутків і доходів. Так, середній клас Фінляндії до перерозподілу становив 35%, а після – 68%, для Франції – 35% та 52% відповідно [2, с. 63, 64]. Це свідчить про вагомий роль європейських держав у формуванні середнього класу та зменшенні економічної нерівності.

Класичною країною середнього класу є США. Історію формування американського середнього класу можна простежити з початку ХХ ст., коли впровадження Г. Фордом конвеєрного виробництва призвело до кардинальної трансформації індустриального ландшафту. Ця технологічна інновація не лише значно підвищила продуктивність праці, але й забезпечила масове виробництво товарів, сприяючи формуванню нових соціально-економічних умов, що стали фундаментом для зростання середнього класу. Етапи та особливості еволюції середнього класу США наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Формування та еволюція середнього класу у США

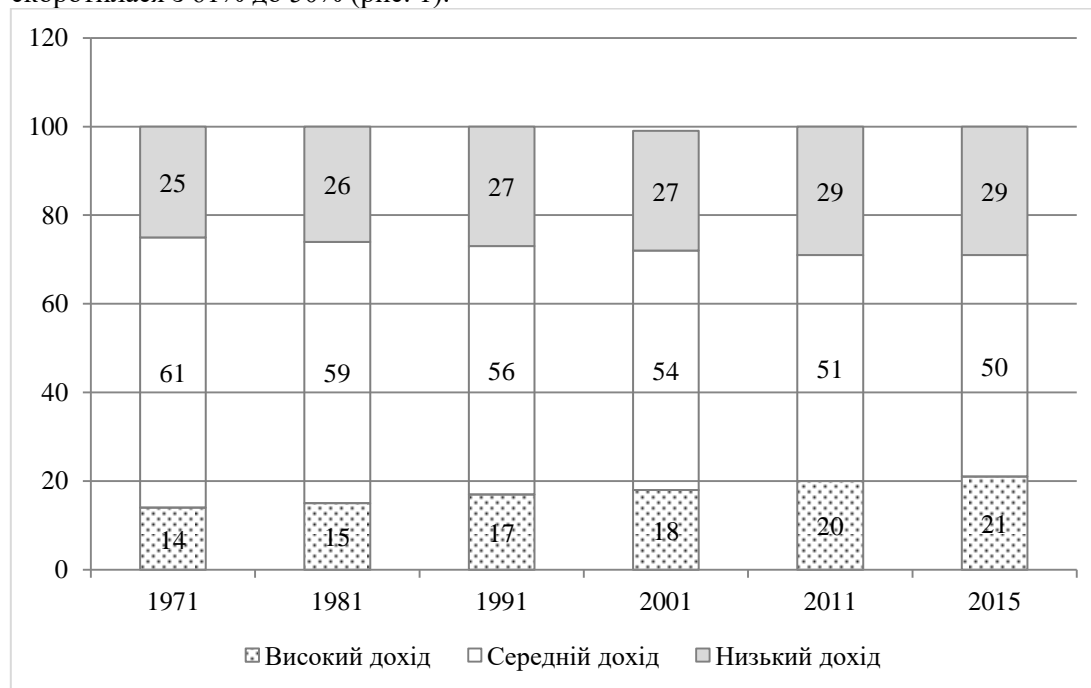
Етап	Період	Ключові заходи та особливості
Зародження та укорінення	З 1914 р.	Запровадження Г. Фордом конвеєрної лінії – революції у виробництві, що спричинила підвищення заробітної плати робітників (5 дол. за 8-годинний робочий день, що вдвічі перевищувало оплату праці на інших заводах), сприяючи народженню середнього класу. Зміни у податковій і соціальній політиці – “Новий курс” (New Deal) Ф. Рузвельта, спрямований на стимулювання споживчого попиту та повної зайнятості, зростання ставки податку на доходи, прибутки корпорацій і великі спадки. Закон “Про реабілітацію військових” 1944 р. (GI Bill), спрямований на надання пільг на навчання, позик на житло, підтримку безробітних і медичне забезпечення. Розширення середнього класу завдяки зайнятості кваліфікованих робітників і “білих комірців” у галузях, що розвиваються
Золоті роки	1947–1973 рр.	Ефект від впровадження закону “Про реабілітацію військових” (до 1956 р. близько 10 млн ветеранів отримали від нього користь). Економічне зростання, зростання доходів і споживча економіка. Прогрівання великої праці (big labor) та великого бізнесу, держава у ролі арбітра
Занепад	1980–2008 рр.	Згорання політики підтримки середнього класу. Зростання популярності політики монетаризму, що базується на неоліберальних засадах
	1974–2018 рр.	Зростання нерівності у доходах і стагнація. Глобалізація, технологічний прогрес і зміни політики сприяли нерівності доходів. Середній клас зазнає несприятливого економічного тиску, середній сімейний дохід залишався незмінним при загальному економічному зростанні
	2008 р.	Обвал фондового ринку 2008 р. підкреслив вразливі місця у фінансовій системі та мав тривалі наслідки для середнього класу. Втрата робочих місць, викуп майна та повільне відновлення багатьох сімей середнього класу

Джерело: складено автором за [11; 30].

Розквіт і стрімке зростання середнього класу, як і у європейських країнах, припадає на період після Другої світової війни. Відповідно до GI Bill, ветерани отримували кошти на освіту у коледжі, започаткування власної справи та іпотеку. Багато з них змогли дозволити собі придбати власні домівки, чого не було раніше, і це спричинило бум житлового будівництва, зокрема недорогого замиського житла (low-cost suburban housing), започаткованого В. Левіттом. Лише за перші три години від старту продажів було придбано 1400 будинків [31].

Основним драйвером формування середнього класу у США були політичні рішення. Новий курс і закон 1944 р. стали фундаментом для соціальної мобільності та переходу значної частки американців до середнього класу. Із запровадженням консервативної політики, що базувалася на неоліберальних засадах, а також зі згортанням соціальних програм відбувається скорочення середнього класу, що спричинило відповідні дискусії [32]. Загалом у 1971–2015 рр. частка американського середнього класу скоротилася з 61% до 50% (рис. 1).

Рис. 1. Частка дорослих американців у кожній дохідній групі, %

Джерело: складено автором за [3].

Водночас зростала економічна нерівність, що ілюструє значення коефіцієнта Джині на тривалому історичному проміжку. До кінця 60-х років XX ст. цей показник знижувався, коливаючись у проміжку між 0,38 і 0,35. З кінця 60-х років XX ст. починається тривалий тренд його зростання, більш повільний у 70-х роках XX ст. та різкий у наступні десятиліття, сягаючи понад 0,42 на початку 90-х років XX ст. [33].

Попри скорочення, середній клас відіграє важливу роль у суспільстві та є проявом реалізації так званої американської мрії. Журнал “Тайм” склав такий портрет представника американського середнього класу: власник будинку та двох або більше автівок, який має іпотечний кредит, принаймні вищу освіту (коледж), займає висококваліфіковану або керівну посаду, яка приносить від 30 до 100 тис. дол. на рік, має кілька кредитних карток і купу предметів розкоші, при цьому вірить, що інші мають більше, ніж він [31].

Відмінними є умови формування середнього класу у постсоціалістичних країнах. Зокрема, на прикладі Польщі простежимо його суб’єктивний характер (тобто вимір за критерієм самооцінки). Ринкові процеси 90-х років ХХ ст. сприяли поглибленню розшарування суспільства, однак відповідно до самооцінки середній клас не корелював з майновими показниками, натомість важливими стають “прагнення та мрії”, в тому числі прагнення до суспільного визнання [11]. Водночас, можна передбачати, відбуваються процеси вимивання класу, який тільки набуває ознак середнього, що, наприклад, проявляється у виїзді за кордон молодих фахівців з вищою освітою – потенційних майбутніх представників середнього класу.

У сучасних країнах з розвинутою ринковою економікою середній клас становить близько 60% населення. О. Коляда зазначила, що його підґрунтям стало мале підприємництво, і то лише всередині ХХ ст. до нього долучилися власники інтелектуального капіталу [1]. Отже, зникає головна ознака класової відмінності за К. Марксом – власність на засоби виробництва. Питання еволюції середнього класу та його особливостей на різних етапах історичного розвитку є предметом фахових дискусій.

Усталеним є погляд на еволюцію середнього класу, зокрема на виокремлення старого (традиційного, консервативного) та нового середнього класу [11; 34]. До традиційного належить проміжний клас між власниками засобів виробництва та найманими робітниками, тобто суб’єктів малого підприємництва, які наймають робітників, і дрібних самозайнятих підприємців. З розвитком постіндустріального суспільства та інформаційної економіки на перші позиції виходить власність на знання, а представниками середнього класу стають у тому числі наймані працівники інтелектуальної праці.

Такий підхід описує глобальні зрушення, які сталися у структурі середнього класу та залишаються актуальними. Водночас він дещо спрощує розуміння середнього класу у період до другої половини ХХ ст. Як вже зазначалося, зародження середнього класу у США відбувалося на початку століття зі створенням конвеєрної стрічки. Це сприяло переходу до середнього класу робітників, тобто вже тоді середній клас формували не лише підприємці, але й наймані робітники з вищою заробітною платою, які могли дозволити собі певний рівень матеріального достатку. Це підкреслює складність і багатоаспектність питання визначення середнього класу, його базового критерію та особливостей формування.

Висновки. Поняття “середній клас” складне та багатогранне, його визначення різниться залежно від характеру дослідження, його мети та очікуваних результатів. На важливій ролі середнього класу наголошували античні мислителі, дослідники наступних поколінь виокремлювали його у структурі суспільства. Водночас, на відміну від

поглядів окремих вчених XIX ст., які не приділяли значної уваги дослідженням середнього прошарку населення або висловлювали контрверсійні думки стосовно нього, сьогодні не підлягає сумніву питання суспільної ролі середнього класу. Тенденцією, яка простежується за останні десятиліття, є розширення сфери аналізу та стрімке зростання кількості публікацій, присвячених країнам, що розвиваються, дослідженню нових вимірів нерівності через залучення інших факторів, зокрема расової та статевої ознак тощо. Складність і багатогранність середнього класу розкривається й крізь призму його відмінностей залежно від країни, ступеня суспільно-економічного розвитку, особливостей ведення господарства. Таким чином, визначаючи середній клас України, слід враховувати особливості його формування в умовах значного поширення неформальних інститутів і тінізації економіки, базуючись на критеріях, що задовольнятимуть мету дослідження.

Формування середнього класу було складним і тривалим історичним процесом, який відбувався упродовж століть під впливом ряду чинників (урбанізації та торгівлі, розвитку світової торгівлі та колоніалізму, промислової революції, просвітництва та поширення ліберальних ідеалів, робітничих рухів і соціальних реформ, розвитку та масовості освіти), доки не набув масового характеру та сучасних характеристик у середині XX ст. Найбільш виразними факторами стрімкого розвитку середнього класу були політичні: соціальні реформи середини XX ст., спрямовані на формування споживчого попиту, політики повоєнного відновлення європейських країн і побудови національних моделей держав добробуту, зокрема, у США – класичній країні середнього класу, та розвинутих європейських країнах. Технологічний прогрес і глобалізація XX–XXI ст. спричинили появу нового середнього класу, ключовою особливістю якого стала власність на інтелектуальний капітал.

Водночас виявлено вагомий вплив сильних соціальних держав Європейського Союзу на формування середнього класу та зменшення економічної нерівності, а також їхню спроможність пом'якшувати наслідки економічних криз шляхом адекватних регулюючих дій, зокрема запровадження програм щодо збереження робочих місць і збільшення соціальних виплат. Цей досвід є корисним для України, адже в умовах триваючої повномасштабної війни проблема формування середнього класу лише поглиблюється з огляду на фізичні втрати людського потенціалу, вплив молоді за кордон, зростання кількості людей з інвалідністю, старіння населення. Перебування у статусі країни-кандидата на вступ до ЄС та можливість входження до європейського інституційного простору мають перспективи реалізації заходів, що забезпечать міцний фундамент для формування українського середнього класу.

Перспективним напрямом подальших досліджень є визначення відмінностей формування середнього класу розвинутих і постсоціалістичних країн. Адже український середній клас не мав історичного контексту сприятливого підґрунтя у вигляді ефектної соціальної та податкової політики, як це було у західних країнах. Крім того, подальшого обґрунтування потребує положення про середній клас як сукупність соціальних груп, які посідають середнє становище у суспільстві, що зумовлює потребу у подальших наукових розвідках щодо наявних критеріїв ідентифікації середнього

класу та виявлення їхньої релевантності для України. Це дозволить поглибити розуміння явища середнього класу, його характеру та особливостей.

Список використаних джерел

1. Коляда О.В. Середній клас в трансформаційній економіці України: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2011. 24 с.
2. Eurofound. Developments in income inequality and the middle class in the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2024/developments-income-inequality-and-middle-class-eu>
3. NRP. A Portrait Of America's Middle Class, By The Numbers. *New Middle Class (Special Series)*. 2016. July 7. URL: <https://www.npr.org/2016/07/07/484941939/a-portrait-of-americas-middle-class-by-the-numbers>
4. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/publications/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development-17981>
5. Sen A. On economic inequality. Oxford University Press, 1997. 276 p.
6. Deaton A. The great escape: health, wealth, and the origins of inequality. Princeton University Press, 2013. 376 p. <https://doi.org/10.1515/978069125925>
7. Banerjee A.V., Duflo E. Poor economics: Rethinking poverty and the ways to end it. Penguin Random House India Private Limited, 2011. 460 p.
8. Gornick C.J., Jantti M. Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries. Stanford University Press, 2013. URL: <https://doi.org/10.11126/STANFORD/9780804778244.001.0001>
9. Atkinson A.B., Brandolini A. On the identification of the middle class. *Income inequality: Economic disparities and the middle class in affluent countries* / J.C. Gornick, M. Jantti eds. Redwood City: Stanford University Press, 2013. P. 77–100. <https://doi.org/10.1515/9780804786751-006>
10. Banerjee A.V., Duflo E. What is middle class about the middle classes around the world? *Journal of economic perspectives*. 2008. No. 22 (2). P. 3–28. <https://doi.org/10.1257/jep.22.2.3>
11. Зайцев Ю.К., Москаленко О.М. Сучасна політична економія як теоретична основа економічного розвитку суспільства. Книга 1. Філософсько-методологічні засади архітекτονіки предмета сучасної політичної економії: монографія. Київ: КНЕУ, 2018. 397 с.
12. Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи: кол. моногр. / НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. Київ, 2019. 350 с. URL: <http://www.idss.org.ua/public.html>
13. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Центр Разумкова. Київ: Заповіт, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf
14. Черенько Л. Український середній клас у новому тисячолітті: тенденції та перспективи. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 42 (4). С. 71–92. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.071>
15. Korzhov G. Entrepreneurs and Perspectives for the Emergence of the Middle Classes in Post-Communist Ukraine. *International Journal of Sociology*. 1999. Vol. 29 (4). P. 33–53. <https://doi.org/10.1080/15579336.1999.11770205>
16. Перегуда Ю.А. Суспільно-географічне дослідження формування середнього класу столичного макрорайону України: дис. ... канд. геогр. наук. Київ, 2018. 285 с.
17. Арістотель. Політика. Переклав з давньогрецької О. Кислюк. Київ, 2000. 239 с. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>
18. Marx K. Theories of Surplus-Value. Part. 2. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/>
19. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. University of California Press, 1978.

20. Kharas H. The Emerging Middle Class in Developing Countries. *OECD Development Centre Working Papers*. 2010. No. 285. <https://doi.org/10.1787/5kmp8lncrns-en>
21. Veblen T. *The Theory of the Leisure Class*. London: Routledge, 2017. <https://doi.org/10.4324/9781315135373>
22. Андронік О.Л. Формування середнього класу в системі соціально-економічного розвитку України: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Вінниця, 2016. 22 с.
23. Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним. Київ: Наш формат, 2017.
24. Ravallion M. The Developing World's Bulging (but Vulnerable) Middle Class. *World Development*. 2010. Vol. 38 (4). P. 445–454. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2009.11.007>
25. Коо Хаген. The Global Middle Class: How Is It Made, What Does It Represent? *Globalizations*. 2016. Vol. 13 (4). P. 440–453. <https://doi.org/10.1080/14747731.2016.1143617>
26. Crenshaw K. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*. 1991. Vol. 43 (6). P. 1241–1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
27. Соціально-класові трансформації і формування нової якості освіти як складові реконструктивного розвитку економіки України: монографічний збірник / за ред. Гейця В.М., Гриценка А.А. Київ: ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, 2019. 388 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/11.pdf>
28. Александрова О.С. Загальна модель середнього класу в рамках його становлення й розвитку. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2008. Вип. 33. С. 84–94.
29. Vaughan-Whitehead D. Europe's disappearing middle class?: Evidence from the world of work. Edward Elgar Publishing Limited, 2016. <https://doi.org/10.4337/9781786430601>
30. Datta Y. A Brief History of the American Middle Class. *Journal of Economics and Public Finance*. 2022. Vol. 8 (3). P. 127–164. <https://doi.org/10.22158/JEPF.V8N3P127>
31. Suddath C. A Brief History of the American Middle Class. *TIME*. 2009. February 27. URL: <https://content.time.com/time/nation/article/0,8599,1882147,00.html>
32. Thurow L.C. The Disappearance of the Middle Class. *The New York Times*. 1984. February 5. URL: <https://www.nytimes.com/1984/02/05/business/business-forum-the-disappearance-of-the-middle-class.html>
33. Partridge J.S., Partridge M.D., Rickman D.S. Midwest family income inequality: Is it more cultural or can state and local policy affect it? Federal Reserve Bank of Chicago, 1996.
34. Ковтуненко В.О. Економічні чинники становлення і розвитку “нового” середнього класу в Україні. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2008. № 1–2. С. 18–23.

Надійшла 3.10.2024
Прорецензована 11.10.2024
Доопрацьована 21.10.2024
Підписана до друку 25.10.2024

References

1. Kolyada, O.V. (2011). Middle class in the transformation economy of Ukraine. Kyiv: Kyiv National Economics University named after Vadym Hetman [in Ukrainian]
2. Eurofound. (2024). Developments in income inequality and the middle class in the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2024/developments-income-inequality-and-middle-class-eu>
3. A Portrait Of America's Middle Class, By The Numbers. (2016, July 7). NPR. URL: <https://www.npr.org/2016/07/07/484941939/a-portrait-of-americas-middle-class-by-the-numbers>
4. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. (2015). United Nations. URL: <https://sdgs.un.org/publications/transforming-our-world-2030-agenda-sustainable-development-17981>

5. Sen, A. (1997). On economic inequality. Oxford University Press.
6. Deaton, A. (2013). The great escape: health, wealth, and the origins of inequality. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/978069125925>
7. Banerjee, A.V., Duflo, E. (2011). Poor economics: Rethinking poverty and the ways to end it. Penguin Random House India Private Limited.
8. Gornick, C.J., Jantti, M. (2013). Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries. <https://doi.org/10.11126/STANFORD/9780804778244.001.0001>
9. Atkinson, A.B., Brandolini, A. (2013). On the identification of the middle class. In J.C. Gornick, M. Jantti (Eds.), *Income inequality: Economic disparities and the middle class in affluent countries* (pp. 77-100). Redwood City: Stanford University Press. <https://doi.org/10.1515/9780804786751-006>
10. Banerjee, A.V., Duflo, E. (2008). What is middle class about the middle classes around the world? *Journal of economic perspectives*, 22 (2), 3-28. <https://doi.org/10.1257/jep.22.2.3>
11. Zaitsev, Y. Moskalenko, O. (2018). Contemporary political economy as a theoretical basis of economic development of the society. Book 1. Philosophical and methodological principles of subject architectonics of contemporary political economy. Kyiv: KNEU [in Ukrainian]
12. Economic efficiency vs social justice: development priorities of Ukraine at the stage of overcoming the crisis. (2019). NAS of Ukraine, Section of Social Sciences and Humanities. Kyiv [in Ukrainian]
13. Middle class in Ukraine: perceptions and realities. (2016). Kyiv: Zapovit. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf [in Ukrainian]
14. Cherenko, L.M. (2020). Ukrainian middle class in the new millennium: trends and prospects. *Demography and Social Economy*, 4 (42), 71-92. <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.071> [in Ukrainian]
15. Korzhov, G. (1999). Entrepreneurs and Perspectives for the Emergence of the Middle Classes in Post-Communist Ukraine. *International Journal of Sociology*, 29 (4), 33-53. <https://doi.org/10.1080/15579336.1999.11770205>
16. Pereguda, Y.A. (2018). Socio-geographical study of the middle class formation of the Metropolitan Macrodistrict of Ukraine. Kyiv: Kyiv National Taras Shevchenko University [in Ukrainian]
17. Aristotle. (2000). Politics. Kyiv. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm> [in Ukrainian]
18. Marx, K. (n.d.). Theories of Surplus-Value. Part. 2. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/>
19. Weber, M. (1978). Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. University of California Press. URL: <https://archive.org/details/MaxWeberEconomyAndSociety/page/n415/mode/2up?view=theater>
20. Kharas, H. (2010). The Emerging Middle Class in Developing Countries. *OECD Development Centre Working Papers*, 285. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5kmmp8lncrns-en>
21. Veblen, T. (2017). The Theory of the Leisure Class. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315135373>
22. Andronik, O.L. (2016). The Formation of the Middle Class in the System of Socio-Economic Development of Ukraine. Vinnytsia: Vasyl' Stus Donetsk National University [in Ukrainian]
23. Ferguson, N. (2017). Civilization: The West and the Rest. Kyiv: Nash format.
24. Ravallion, M. (2010). The Developing World's Bulging (but Vulnerable) Middle Class. *World Development*, 38 (4), 445-454. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2009.11.007>
25. Koo, Hagen. (2016). The Global Middle Class: How Is It Made, What Does It Represent? *Globalizations*, 13 (4), 440-453. <https://doi.org/10.1080/14747731.2016.1143617>
26. Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43 (6), 1241-1299. <https://doi.org/10.2307/1229039>
27. Socio-class transformations and the formation of a new quality of education as components of the reconstructive development of Ukraine's economy. (2019). Kyiv: National Academy of Sciences of

Ukraine, SO “Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine”. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/11.pdf> [in Ukrainian]

28. Aleksandrova, O.S. (2008). The general model of the middle class within the framework of its formation and development. *Humanities bulletin of ZSEA*, 33, 84-94 [in Ukrainian]

29. Vaughan-Whitehead, D. (2016). Europe’s disappearing middle class?: Evidence from the world of work. <https://doi.org/10.4337/9781786430601>

30. Datta, Y. (2022). A Brief History of the American Middle Class. *Journal of Economics and Public Finance*, 8 (3), 127. <https://doi.org/10.22158/JEPF.V8N3P127>

31. Suddath, C. (2009, February 27). A Brief History of the American Middle Class. *TIME*. URL: <https://content.time.com/time/nation/article/0,8599,1882147,00.html>

32. Thurow, L.C. (1984, February 5). The Disappearance of the Middle Class. *The New York Times*. URL: <https://www.nytimes.com/1984/02/05/business/business-forum-the-disappearance-of-the-middle-class.html>

33. Partridge, J.S., Partridge, M.D., Rickman, D.S. (1996). Midwest family income inequality: Is it more cultural or can state and local policy affect it? Federal Reserve Bank of Chicago.

34. Kovtunenکو, V.O. (2008). Economic risks in formation and development of the "new" middle class in Ukraine. *Economic Bulletin of Dnipro University of Technology*, 1-2, 18-23 [in Ukrainian]

Received on October 3, 2024

Reviewed on October 11, 2024

Reviewed on October 21, 2024

Signed for printing on October 25, 2024